

- ³² Рыбина Е. А. Из истории южного импорта в Новгороде // СА.— 1971.— № 1.— С. 262;
 Гуревич Ф. Д. Западная Русь и Византия в XII—XIII вв. // СА.— 1988.— № 3.— С. 135.
³³ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіівський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 55, 58.
³⁴ Сагайдак М. А. Дендрохронология древнего Киева. Новое в археологии Киева.— С. 449—450.
³⁵ Банк А. В. Константинопольские образцы и местные копии // ВВ.— 1973.— Вып. 34.— С. 195.
³⁶ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 60.
³⁷ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 12—129.
³⁸ Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси.— С. 123.
³⁹ Шапова Ю. Л. Древнерусские стеклянные изделия как источник для истории русско-византийских отношений в XI—XII вв. // ВВ.— 1961.— Вып. 19.— С. 60—75.

Sergeeva M. S.

ВИЗАНТИЙСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ВЛИЯНИЯ В БЫТУ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕЙ РУСИ

В работе рассматривается процесс освоения византийских элементов материальной культуры в Древней Руси на бытовом уровне.

Основные этапы этого процесса связаны с уровнем социально-экономического, культурного развития Руси и интенсивностью контактов. Появление византийских бытовых вещей способствует формированию традиции их употребления.

Официальное принятие христианства в конце X в. способствовало переориентации феодальных кругов на византийские ценности и знакомству с ними широких слоев населения. На протяжении XI— первой половины XIII в. на Русь поступают товары массового спроса и заимствуются некоторые элементы византийской культуры, которые не разрушив местных традиций вошли составной частью в древнерусскую бытовую культуру.

Sergeeva M. S.

BYZANTIAN CULTURAL INFLUENCES IN EVERY-DAY LIFE OF POPULATION OF THE ANCIENT RUS

The paper deals with the process of assimilation of Byzantine elements of material culture in the Ancient Rus at the every-day life level.

The main stages of the process are connected with a level of social-economical, cultural development of Rus and intensity of contacts. The appearance of Byzantine every-day life articles promotes formation of the tradition of their usage.

Official adoption of Christianity in the end of the 10th century promotes reorientation of feudal circles on Byzantine values and acquaintance of the various strata of society with them. During the 11th—early 13th centuries consumer goods came to Rus and certain elements of the Byzantine culture are borrowed which became a part of the Ancient Rus every-day life culture without disturbing local traditions.

Одержано 16.02.90

РОЗКОПКИ В БУЗЬКО-ІНГУЛЕЦЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ

О. Г. Шапошникова

Робиться спроба підвести підсумки більш як двадцятилітніх досліджень Миколаївської (Інгурської) експедиції. Аналізуються наукові проблеми культурно-історичного характеру, притаманні Степовому Побужжю.

Північне Причорномор'я (разом із Середньою Азією і Кавказом) є найдавнішим на території СРСР районом становлення відтворюючих форм господарства, що складалося тут під впливом Балканського центру. Археологічні

© О. Г. Шапошникова, 1992

дослідження у Степовому Правобережжі розпочалися ще в минулому столітті, багато в чому завдяки активності Одеського товариства історії та старожитностей. Якщо спочатку увага вчених була звернута переважно на дослідження античних пам'яток, то наприкінці ХІХ—початку ХХ ст. їх науковий інтерес розширився¹. Перші значні роботи в басейні Південного Бугу проведено в 30-ті роки у зв'язку з будівництвом БОГЕС, очолював експедицію Ф. О. Козубовський² (він був репресований, а матеріали, здобуті експедицією, розпоршені по музеях).

У повоєнні роки невеликі роботи у Бузько-Інгулецькому межиріччі проведено Б. М. Граковим і Л. М. Славним. Завдяки зусиллям В. І. Нікітіна поживилася робота Миколаївського краєзнавчого музею.

Масштабні археологічні дослідження по всьому Причорноморському Степу велися у 60—80-і роки — розгорталися новобудови народного господарства, споруджувалися зрошувальні системи.

У 70-і роки на Правобережжі Побужжя розкопувалися кургани Південно-Бузькою експедицією під керівництвом Г. Т. Ковпаненко, здобуто важливі матеріали від енеоліту до середньовіччя³.

З кінця 70-х років у Степовому Побужжя почала дослідження Причорноморська експедиція, очолювана В. Н. Станко. Тоді ж у басейні Інгульця Скіфської степовою експедицією ІА АН СРСР розкопувалися кургани під керівництвом Н. Г. Єлагіної і В. Г. Петренка.

З 1966 р. приступили до роботи Інгульська археологічна експедиція (пізніше перейменована в Миколаївську). Сформувався постійний склад експедиції, яка займалася комплексним великомасштабним дослідженням поселень, окремих курганів, курганных могильників.

До сфери досліджень потрапили археологічні пам'ятки від пізнього палеоліту до середньовіччя. Роботами експедиції створена багатюща джерелознавча база, закладений фундамент для історичних праць, пов'язаних не тільки з регіоном. Досліджено понад 400 курганів із 3784 з різночасовими похованнями, 23 поселення. Первинно виділено типи пам'яток і культур, систематизовано їх, дано культурно-хронологічну інтерпретацію. Здобуті матеріали дозволяють розглянути широке коло проблем.

У Побужжі ще в 30-і роки відомі пізньопалеолітичні місцезнаходження, пов'язані з дослідженнями Ф. О. Козубовського, К. М. Полікарповича й А. В. Добровольського.

Однак, тільки матеріали з Володимирівки, дослідженої О. П. Чернишем⁴, стали відомими в спеціальній літературі. До початку польових робіт Інгульської експедиції було відомо кілька палеолітичних місцезнаходжень. Складалося враження, що басейн Південного Бугу — широка роз'єднуюча зона між двома суцільно заселеними в давнину басейнами Дніпра і Дністра. З самого початку палеолітичний загін Інгульської експедиції під керівництвом В. Н. Станко здійснив розкопки пізньопалеолітичного поселення Сагайдак і відкрив вісім мезолітичних стоянок⁵.

Матеріали, здобуті Миколаївською експедицією з пізнього палеоліту й мезоліту, не тільки заповнили лакуну між Подністров'ям і Подніпров'ям, а й дали підставу по-новому вирішити ряд питань розвитку палеолітичних культур Північного Причорномор'я.

З'ясувалося, що дослідженням поселення Сагайдак 1 відкрито зовсім новий культурно-історичний пласт у пізньому палеоліті Південно-Східної Європи, генетично пов'язаний з колом явищ Центральної Європи⁶. Аналіз палеоекологічної ситуації, виробничих комплексів, крем'яного інвентаря і фауни Сагайдак 1 та аналогічних йому пам'яток дозволив дослідникам

О. М. Балушкін, Ю. С. Гребенников, Н. Д. Довженко, В. С. Єлісєєв, В. М. Ключинцев, В. Н. Фоменко, Г. П. Ребедаєло (1967—1984 рр.), у 1984—1988 — Солтис. Постійно працювали І. М. Шарафутдінова й М. Т. Товкаєло. З часу організації експедиції очолювала автор. У роботі брали участь В. Н. Станко, В. С. Бочкарьов (довгі роки був заступником начальника експедиції), С. Н. Братченко, В. І. Неприна, С. В. Смирнов, М. О. Ричков, А. Л. Нечитайло, М. М. Чередниченко, С. І. Круц, В. Ключко, О. П. Журавльов, О. В. Титова, П. Й. Борисковський, Р. С. Орлов, Григор'єва, Корпусова та ін. Особливо слід відзначити роботу А. К. Йолкіної.

(В. Н. Станко, С. П. Смольянінова) реконструювати конкретно-історичну ситуацію розселення пізньопалеолітичних груп населення Центральної Європи в Причорноморський Степ і простежити шляхи їх розвитку на новій території ⁷.

Комплекс поселення Сагайдак 1 — найдавніший у степах Побужжя. На думку багатьох дослідників, на його основі формується ряд більш пізніх культурно-історичних явищ — анетівська і муралівська культури, кукрекська культурно-історична спільність ⁸.

У 1987 р. Шуцький загін (Г. Краснокутський) проводив дослідження пізньопалеолітичної майстерні в зоні затоплення Олександрівського водосховища на р. Бакшалі. Це місцезнаходження, розташоване серед групи 22 пізньопалеолітичних поселень, було для них, мабуть, джерелом живлення сировиною.

Експедиція певною мірою продовжила дослідження, які вів у 50-х роках В. М. Даниленко ⁹.

Займаючись систематичним вивченням неоліту Степового Побужжя, вона спробувала розв'язати проблему поселень. Відкрито і досліджено раніше не відомий тип — базові стаціонарні поселення. Серед них особливе місце належить Пугачу ¹⁰.

Поселення, розташоване на надплавній терасі лівого берега Південного Бугу, займає площу понад 3 тис. м². Розкопано більше тисячі м². Знайдено кілька тисяч кам'яних виробів, серед них вкладиші для жнивярських серпів, зернотерки ромбовидної форми, рогові мотики, кістки тварин. У складі фауни — дикі й свійські тварини. Розміри поселення свідчать про його довготривалість. М. Т. Товкайло відкрив поблизу Пугача свиту поселень на схилі плато. В таких топографічних умовах поселення бузько-дністровської неолітичної культури (БДК) зустрічаються вперше. Зміна топографії поселень пов'язана, певно, із зміною їх економічної основи, з посиленням значення відтворюючих форм господарства — землеробства і скотарства. За ранньою ознакою виникнення мотичного землеробства БДК ближче стоїть до східносередземноморського ареалу. Експедиція встановила синхронне існування БДК на савранській фазі розвитку (за В. М. Даниленком) і раннього трипілья (Сабатинівка I).

Отже, можна говорити, що БДК — не вихідна база для формування трипільської культури, а тільки явище, їй паралельне.

Експедиція виявила нові пам'ятки, які передували в цьому районі появі давньоюмних племен. Зокрема, новий тип трипільських поселень — короткочасні стоянки, синхронні великим трипільським поселенням етапу С₁ ¹¹. Всі вони розташовані на межі Степу з Лісостепом (Ташлик 2, Пугач, Гард та ін.). Ці стоянки невеликі за розмірами. Культурні нашарування зберегли характер тимчасових стоянок. Відкрито сліди численних вогнищ, навколо яких відмічалася концентрація кам'яних знарядь, відходів від їх виготовлення, кісток тварин, кераміки. Список фауни культурних шарів з різних стоянок дуже близький.

Ці дослідження дозволяють по-новому висвітлити і деякі аспекти господарства трипільських племен. Зокрема щодо існування у них відгонних форм скотарства й скотарської орієнтації деяких груп трипільського населення на етапі С₁. Нагадаємо висновки Г. Ф. Коробкової ¹² про існування у трипільців декількох локальних форм господарства, що зумовлено екологією середовища. Серед них скотарсько-землеробський, скотарсько-мисливський типи.

Питання синхронізації Трипілья й середньостогівської культури пов'язане з розробками Т. Г. Мовші, В. М. Даниленка, Д. Я. Телегіна, В. Г. Збиновича, О. Г. Шапошнікової та ін. За матеріалами розкопок Миколаївської експедиції поселення поблизу с. Нової Розанівки вперше вдалося синхронізувати основні енеолітичні культури Степу — Середній Стіг 2, Трипілья В₂ і пам'ятки нижньомихайлівського типу ¹³.

Матеріали, здобуті експедицією, допомагають у вирішенні питання ідеології енеолітичних племен. Досліджені найдавніші святилища в Степу. Одні з них безкурганні, інші — пов'язані з курганами. За приклад першого типу можна назвати святилище, досліджене В. М. Фоменком, поблизу с. Тимофіївки Снігірівського р-ну. Воно відкрито на рівнинному плато високого правого берега р. Ігулець — майданчик, оточений кромлехом. Повер-

хня його обмазана глиною, у заповненні зустрічаються зернятка вохри та вугілля. Посередині майданчика закладка (купол) з каменю, на якому помітні сліди дії вогню. Кромлех споруджений з великих брил вапняку понад 2 м висотою, поставлених у спеціальні «гнізда», в інших місцях простежується горизонтальна кладка кам'яних брил, покладених на тванному розчині. Тут вперше зустрічається такий архітектурний прийом, як кладка на «твані». В північно-східній частині кромлеху кільце лишилося незамкненим — у цьому місці, певно, був вхід у споруду. Саме будівництво святилища — доставка, встановлення, обробка каменю — свідчення високого технічного рівня. Не виключено, що подібні місця використовували для проведення якихось обрядів.

Другий тип святилищ пов'язаний з курганами. В усіх відомих випадках насип мав форму зрізаного конуса, на поверхні якого споруджено глиняний майданчик (Відрадне, Іванівка, Висунськ). Іноді під насипом відкривали своєрідні галереї з каменю (Кременчук, Нова Одеса). Відомо багато народів, які своїх богів і святилища розміщували на вершинах гір, горбів, просто на підвищеннях. Стародавній Схід — V тис. до н. е. — на вершинах башт-зиккурат стояли святилища ¹⁴.

Миколаївська експедиція першою приступила до розкопок курганів паралельними траншеями з обов'язковим залишенням частин контрольних бровок. Гарантією якості було постійне удосконалення методики. Часто оптимально скорочувалася частка робіт, виконаних за допомогою механізмів, що дозволило виявити складні технічні й конструктивні прийоми спорудження насипу над похованнями ямної і кемі-обінської культур, що має особливе значення для вивчення загальної архітектури кургану (В. М. Фоменко, О. М. Балушкін) ¹⁵, а також соціальної стратифікації суспільства ¹⁶.

Одержані матеріали дозволяють підійти до вирішення питання про час появи перших курганів у Степу. Для них характерне застосування каменю у будівництві крепид, кромлехів, закладів. Часто насипи їх оточували ровами.

У Степовому Правобережжі автором виділений шар неолітичних поховань. Серед них поховання у вузьких прямокутних і овальних ямах пам'яток з випростаними і скорченими кістяками, які пов'язуємо з колом нижньомихайлівського типу раннього етапу їх існування (Старогорожене, Костянтинівка, Нова Одеса, Гард та ін.), та поховання в прямокутних ямах і підбоях у положенні на спині із зігнутими в колінах ногами (Прибужани, Кременчук), які супроводжувалися трипільським посудом етапу В₂—С₁.

Не можна не згадати яскраву і своєрідну групу пам'яток, виділених А. О. Щепинським у кемі-обінську культуру (КО). З ними пов'язані великі за розмірами насипи курганів, іноді їх вершини вінчали куполи з каменю (Лиманці, Піски). Широко розповсюджений обряд захоронення в кам'яних скринях, внутрішні стінки яких зберегли сліди розпису (Мар'янівка, Старогорожене, Піски, Іванівка та багато ін.) — взірць давнього мистецтва. Частина з них — зображення, які зрозумілі вже тепер, — личини або фігури людей, тварин, рослинні символи. Значний інтерес, при цьому, становить техніка зображення — розпис, врізна орнаментация; окремі мотиви і образи цього мистецтва знаходять паралелі на сусідніх територіях, в тому числі й за межами СРСР, що може мати велике значення для розгляду найбільш загальних закономірностей стародавнього мистецтва в цілому.

Питання про взаємовідносини кемі-обінської культури, враховуючи складність поховального обряду, з ямною, наявність в обох культурах антропоморфних стел і синхронність існування на одній території чекає свого вирішення.

Справді масовими стали тепер матеріали поховальних пам'яток племен ямної культури. Ще два десятиліття тому в Степовому Побужжі були відомі тільки поодинокі поховання, а на сьогодні їх досліджено більше двох тисяч. Такий масив невідомий у жодному з регіонів півдня Східної Європи. З ямною культурою пов'язаний найбільш активний період курганного будівництва в степах Північного Причорномор'я. На основі численних поховальних пам'яток здійснена не тільки класифікація, а й підняті питання періодизації, хронології, визначено їх місце серед інших груп пам'яток давньоямної спільності ¹⁷.

Освоєння давньоаямними племенами Бузько-Інгулецького межиріччя відіграло важливу роль у їх просуванні на захід, на Балкани.

Знайдено велику кількість кам'яних стел. Класифікація і типологія дозволили здійснити Н. Д. Довженко їх хронологічну періодизацію, етнокультурну диференцію. Кам'яна скульптура регіону розширила знання про форми ідеологічних уявлень степового населення епохи палеометалу¹⁸.

Здобуті цінні матеріали для вивчення проблематики катакомбної культури. Досліджений цілий пласт пам'яток, який дозволив авторів виділити в Степовому Правобережжі окрему інгульську культуру в межах катакомбної культурно-історичної спільності (ККІС)¹⁹. Інгульська культура разом з пам'ятками Нижнього та Середнього Подніпров'я становить західний ареал в межах ККІС. Ця культура представлена великою кількістю поховальних пам'яток (на сьогодні лише в Бузько-Інгульському межиріччі їх відомо понад 1000) і мережею короточасних поселень та одним стаціонарним біля с. Матвіївки (під Миколаєвом), дослідженим В. І. Нікітіним.

На підставі знайдених експедицією матеріалів змінюється уявлення про скотарсько-господарчий тип катакомбної культури. Пам'ятки духовної культури цих племен мають виразні риси землеробської ідеології — мотив колоса пшениці однозернянки на чашах, амфорах і сокирах. Цей сюжет розкритий І. М. Шарафутдіновою²⁰. Певний магічний зміст вкладали стародавні гончарі, заповнюючи колоски на посуді вохрою. Складний астрономічний календар, відбитий у знаках-символах на кераміці, був покликаний, в першу чергу, обслуговувати землеробсько-господарчий цикл, як це спостерігалось у ряді культур Старого і Нового Світу²¹.

Не менш важливі матеріали, які допомагають зрозуміти розвиток ремесла, різних його етапів. За ними можна судити про технологічний рівень виробництва, зокрема керамічного, кам'янообробного та ін. Йдеться про відкриті поховання як свідчення професійної спеціалізації — майстрів (Ковалівка), ширше — майстрів по каменю, зокрема таких виробів, як сокири, булави (Таборівка, Вознесенського р-ну), і ливарників (с. Павлівка, Снігірівського р-ну). Ці поховання разом з аналогічними серіями з інших регіонів служать важливим джерелом для виділення особливостей первісних ремесел і подальшої їх спеціалізації.

Слід згадати і поховання катакомбної культури з штучним портретуванням (Мар'янівка), своєрідні маскоїди — виготовлені з глини й трави, розмальовані червоною та чорною фарбами. Для вирішення питання історичної долі пам'яток інгульської культури служать матеріали культури багатоваликової кераміки, в яких простежуються риси інгульської культури²².

Наступний етап культур регіону представлений численними пам'ятками доби пізньої бронзи. В Північному Причорномор'ї відомо понад тисячу поселень цього часу²³, але широкомасштабні роботи велися лише Миколаївською експедицією.

Здобуті матеріали відкривають нові можливості для вивчення господарських, виробничих, соціальних, демографічних, культурних аспектів в історії населення Північного Причорномор'я.

Встановлено, саме в цей період Причорноморський Степ був найбільш густо заселений, мало місць повне освоєння території (І. М. Шарафутдінова, І. Т. Черняков, В. М. Ключинцев та ін.). Поселення розташовувалися на невеликій відстані одне від одного — переважно в надзаплав'ї та на підвищеннях, в заплаві і, значно рідше, на схилах плато або ж в рівнинному степу, за кілька десятків кілометрів від водоймищ. Одне з таких поселень досліджено В. М. Ключинцевим поблизу с. Балабанівки²⁴ (Жовтневий р-н).

На всіх поселеннях основним будівельним матеріалом був камінь і глина. Камінь повністю зберіг архітектурні форми споруд, тоді як від глини простежуються лише окремі безформені потоки. Поки що не можна пояснити різне планування будівельних споруд на одночасових поселеннях сабатинівської культури: вуличне, терасове, гніздове та суцільна забудова. Так, на Ташлику 1, де була розкопана площа понад 7 тис. м², зафіксоване вуличне планування, житлові та господарчі споруди розміщувались паралельно до берега річки. На поселенні відкрито 20 відособлених будівельних комплексів, кожен з яких складається із житла і кількох господарчих споруд, що прилягали до

нього. Житла — прямокутні в плані приміщення. Всередині їх, як правило, розміщалося вогнище і господарська яма.

Вперше для цього часу відкрито виробничі комплекси, винесені за межі розташування жител. О. М. Балушкіним досліджено одне з таких приміщень, де знайдено велику кількість кістяних знарядь, пов'язаних з обробкою шкіри.

Усе це дозволяє говорити про відособлення общинного ремесла. Вартий уваги і той факт, що на цьому поселенні знайдені найдавніші на Україні ознаки обробки заліза й окремі залізні вироби (XIII ст. до н. е.)²⁵.

За приклад другого типу планування можна назвати поселення біля с. Виноградного Саду. Для нього характерна складна суцільна забудова, немов би лабіринт, що якоюсь мірою нагадує споруди Мікенської Греції²⁶. Серед відкритих споруд виділяють також житлові й господарчі будівлі. Однак відсутній такий стійкий стандарт будівельного комплексу, як це мало місце на поселенні Ташлик 1.

Можливі різні типи планування, різні архітектурні традиції, свідчення про різні етнічні джерела, хоч не можна виключити соціальний, господарчо-культурний фактор, який впливав на загальну архітектуру.

На поселенні Виноградний Сад уперше в Причорномор'ї відкрито комплекс для сушіння і зберігання зерна. Виявлено обгорілі зерна ячменю і пшениці та печі для їх сушіння. І. М. Шарафутдіновою і О. М. Балушкіним зафіксовано кілька будівельних горизонтів, які вкладаються в хронологічні рамки сабатинівської культури, що дозволяє вважати це поселення унікальною пам'яткою для всієї Південно-Східної Європи²⁷.

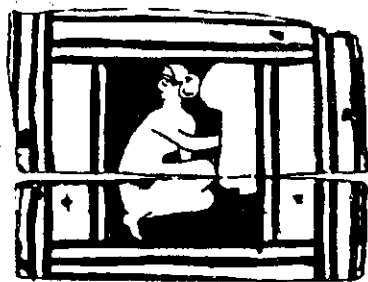
Вартий уваги факт різкої зміни як кількості поселень, так і їх розмірів на пізнішому, білозерському етапі. Експедиція дослідила тільки два поселення в Побужжі — Ташлик 5 та Жовтень.

Важливою складовою частиною роботи була скіфська проблематика. Значення здобутих матеріалів посилюється тим, що вони відкриті на території, яка безпосередньо прилягає до Ольвії.

Серед скіфських поховальних пам'яток Ю. С. Гребенніков виділяє дві групи.

Перша — приольвійська, яка належала калліпідам (за Геродотом). У матеріальній культурі цієї групи відчутний вплив Ольвії, еллінської культури, більш відчутний, ніж в інших районах Степу. Під впливом знаходилась не лише скіфська знать, а й прості скіфи. Це можна проілюструвати на прикладі парного поховання з Новогригор'івки (Булгакове) у Баштанському р-ні. Тут при рядовому скіфському похованні виявлено різноманітні вироби з дерева. Особливу увагу привертає берестяна скринька. Її прикрашало різьблення, ха-

рактерне для ранньоскіфського мистецтва, коли проблемним художнім образом був олень. У скриньці лежали дві дерев'яні шкатулки. Одна з них прямокутна, типу пеналу, на внутрішньому боці віка зберігся фрагмент давньогрецького алфавіту. Розшифрувати його так і не вдалося. Проте той факт, що в могилі простого скіфа знайдено зразок давньої писемності, — явище унікальне. На віці другої шкатулки відкрилася мініатюра, розписана червоними, чорними і жовтими фарбами. Це найдавніша на нашій території мініатюра на дереві (рис.). На

яскраво-червоному тлі перед завісою зображена гола купальниця. Тіло її має золотавий відтінок, голова відкинута назад, волосся стягнуте у важкий грецький вузол. Знахідка змушує переглянути уявлення про духовний світ скіфського суспільства, розкриває живу етнографію простих скіфів, поглиблює наші знання про зв'язки скіфів з Грецією²⁸.

Друга група пам'яток — степова, представлена похованнями, в яких відчутні традиції місцевого населення ще передскіфського часу. Для них характерно: захоронення у підбоях, скорочене положення кістяків, переважно східна орієнтація. Зустрічаються поховання і з випростаними кістяками, однак, скорчених більше, ніж в інших районах Степу.

Серед досліджених пам'яток, які привернули увагу скіфілогів і за межами нашої країни, поховання в повному обладунку з Нової Розанівки²⁹, яке презентує бойове спорядження скіфського воїна.

Важливі матеріали одержано в результаті розкопок кургану поблизу с. Нововасилівки (Снігірівський р-н). Один з курганів вінчала скульптура скіфського воїна, виготовлена з плити вапняку довжиною понад 2 м. За своїми художніми якостями, завершеною стиллю, нововасилівська статуя є кращою серед монументальних скульптур Скіфії. Вивчення місцевої скульптури допомагає розкрити не тільки своєрідність скіфського мистецтва, а й культури в цілому. Цікаво, що в монументальній скульптурі вплив античного мистецтва позначився найменше.

Нечисленну групу становлять пам'ятки, які відносяться до середньовіччя. Усі поховання кочівників були впускними в насипи давніших курганів. Серед них впускне поховання в курган, відомий під місцевою назвою «Йосипова могила» біля с. Новогригор'ївки (Булгаково). Це поховання привернуло увагу дослідників залишками шовкових тканин, які А. К. Йолкіна вперше спробувала реставрувати. За технікою візерунка вони знаходять аналогії серед візантійських тканин, зокрема тканини з орлами, які зберігаються в ризниці м. Бриксена (ФРН) і приписуються єпископу Гартману, який помер у 1169 р.

Вперше за багато років проведені, хоч і невеликі за обсягом, дослідження пам'яток козацтва — Бузько-Гардівської промислової паланки. На жаль, ще до початку розкопок більша частина їх була зруйнована будівельними роботами. Це пам'ятні місця території Запорозької Січі XVIII ст. Тут були зимівники, переправа. Це місця великої господарської діяльності запорозьких козаків, найпівденніший козацький форпост, який відіграв велику роль у справі захисту Батьківщини.

Співробітники експедиції взяли активну участь у популяризації археології через пресу, телебачення, радіо, лекції. В м. Миколаєві успішно пройшла виставка «Старожитності Миколаївщини».

Для охорони пам'яток здійснювалося вимежовування курганів.

Здобуті Миколаївською експедицією матеріали, безперечно, вимагають подальшого глибокого вивчення. Поки що можна лише передбачати в загальних рисах численні питання і проблеми археологічної науки, які будуть вирішуватись на їх основі.

Примітки

¹ Ястребов В. Н. Опыт топографического обозначения древностей Херсонской губернии // ЗОИД.— 1984.— Т. 12.— С. 63—176; Бурачков П. О. Объяснение к археологической карте Новороссийской губернии и Крыма // Древности.— М., 1888.— Т. 12.— С. 7—16.

² Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території БОГЕСу: 1930—1933 рр.— К., 1933.— С. 42—46.

³ Ковпаненко Г. Т., Буянтян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 3.

⁴ Черниш О. П. Володимирська палеолітична стоянка.— К., 1954.— Т. 2.

⁵ Станко В. Н., Григор'єва Г. В. Исследование памятников каменного века на р. Ингул // Древности Поингуля.— К., 1977.— С. 37.

⁶ Там же.— С. 47.

⁷ Станко В. Н., Смольянинова С. П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья // СА.— 1985.— № 4.— С. 5.

⁸ Станко В. Н. Мирное.— К., 1982.

⁹ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 46.

¹⁰ Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Т. Некоторые итоги исследования поселения Пугач на Ю. Буге // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 86.

¹¹ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы юга Украины.— К., 1987.— С. 7.

¹² Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих племен юга СССР.— Л., 1987.

¹³ Шапошникова О. Г., Станко В. Н. Некоторые итоги работы Ингульской экспедиции в 1967 г. // КСИА АН СССР.— М., 1971.— Вып. 127.— С. 51; Мовша Т. Г. Періодизація середнього та пізнього трипілья // Археологія.— 1972.— № 5.— С. 3—24.

¹⁴ Замаровський В. Спочатку був Шумер.— К., 1983.— С. 85, 86; Шилов Ю. О. Найста-

родавнші монументальні споруди на території України// Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1984.— № 3.— С. 29—34.

¹⁵ *Отчет Николаевской (Ингульской) экспедиции за 1967—1987 гг.*// ИА АН УССР.

¹⁶ *Довженко Н. Д., Рычков Н. А.* К проблеме социальной стратиграфии племен ямной культурно-исторической общности// Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 27.

¹⁷ *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингул// Древности Приингулья.— К., 1977.— С. 17; *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д.* Ямная культурно-историческая область// САИ.— К., 1986.— С. 50.

¹⁸ *Довженко Н. Д.* Каменные изваяния в погребальном обряде племен ямной культуры// САИ.— К., 1986.— С. 21.

¹⁹ *Шапошникова О. Г.* Ингульская культура// АИУ. 1976—77 гг.— 1978.— С. 7, 8.

²⁰ *Шарафутдинова І. М.* Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань на Інгулі// Археологія.— 1980.— Вип. 33.— С. 60—70.

²¹ *Чмыхов Н. А.* К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы археологии Украины.— К., 1977.— С. 14—31.

²² *Елисеев В. Ф., Ключищев В. Н.* Погребение с костяными пряжками в междуречье Ингульца и Тилигула// Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 71.

²³ *Шарафутдинова И. Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982; *Черняков И. Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э.— К., 1985.

²⁴ *Ключищев В. Н.* Поселения сабатиновского типа в степном Побужье// Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР.— К., 1981.— С. 45, 46.

²⁵ *Бидзиля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Панков С. В.* История черной металлургии и металлообработки на территории УССР.— К., 1983.— С. 112.

²⁶ *Блаватская Т. В.* Ахейская Греция.— М., 1966.— С. 92; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы: бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 360.

²⁷ *Шарафутдинова И. Н.* Хозяйство племен сабатиновской культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 168.

²⁸ *Шапошникова О. Г.* Знахідкам — 28 віків// Наука і суспільство.— К., 1974.— № 1.— С. 47.

²⁹ *Шапошникова О. Г.* Погребение скифского воина на р. Ингул // СА. — М., 1970. — № 3.— С. 208.

О. Г. Шапошникова

РАСКОПКИ В БУГО-ИНГУЛЕЦКОМ МЕЖДУРЕЧЬЕ

В статье подводятся итог двадцатилетних работ Николаевской (Ингульской) экспедиции, в результате которых получен огромный, принципиально новый материал, позволяющий реконструировать основные этапы культурного и социально-экономического развития населения степей Причерноморья, начиная от позднего палеолита до средневековья.

В проблематике палеолита — исследованы поселения (Сагайдак I), открывшие новый культурно-исторический пласт в поздне палеолите Юго-Восточной Европы.

Работы в области неолита позволили пересмотреть устоявшиеся представления о взаимоотношениях буго-днестровской культуры и Триполья. Для решения этой проблемы особенно важны материалы поселения Пугач.

Исследовался новый для трипольской культуры тип памятников — стоянки скотоводов на этапе В₂ — С₁, синхронные большим трипольским поселениям.

Велись раскопки курганов и целых курганных могильников. Среди них много курганов со сложной стратиграфией. Открыты новые, ранее неизвестные на этой территории памятники — энеолитические святилища.

На основании полученных экспедицией материалов выделена новая культура — ингульская культура катакомбной культурно-исторической общности.

Экспедиция осуществляла крупномасштабные раскопки десяти поселений сабатинской культуры, открывшие возможность для изучения хозяйственно-производственных, демографических и культурных аспектов в истории населения Северо-Западного Причерноморья.

Специфика района — непосредственная близость к Ольвии — придает особую важность исследованиям скифской проблематики.

Экспедиция осуществляла небольшие работы на уже почти разрушенном строительными работами историческом месте Запорожской Сечи — Буго-Гардовской платформе. Они представляют интерес как места хозяйственной деятельности запорожцев, как самый южный форпост, игравший огромную роль в деле защиты страны.

EXCAVATIONS IN BUG-INGUSH INTERFLUVE

Twenty-years-long works of the Nikolaev (Ingush) expedition which has produced an enormous new in-principle material allowing reconstruction of the main stages of cultural and socially-economical development of the population from the Black sea steppes beginning from the late paleolith to the Middle Ages are summed up.

Settlements (Sagaidak 1) which opened a new cultural-historical stratum in the late paleolith of the South-Eastern Europe were studied among the problems of paleolith.

The works in the field of neolith have permitted revising the long-standing notions on the correlation of the Bug-Dnestr culture and Tripolie. Materials from the settlement Pugach are very important for solution of this problem.

A new type of the Tripolic culture monuments — sites of the cattle-breeders at the stage of B₂ — C₁ synchronous to the large Tripolie settlements was investigated.

Kurgans and kurgan sepulchres were excavated. Kurgans with complex stratification are among them. Eneolithic sanctuaries, new monuments previously unknown in this territory are found.

On the basis of the obtained material a new culture is distinguished, the Ingul culture of catacombs cultural-historical community.

The expedition performed large-scale excavations of ten settlements of the Sabatinskian culture which made it possible to study economical-production, demographic and cultural aspects in the history of the population of the North-Western Black sea area.

Specificity of the region, its immediate proximity to Olbia make these studies of Scythian problems especially significant.

The expedition worked a little on the historical place of the Zaporozhie Sech — Bug-Gardov plate almost destroyed by the construction works. It is of interest both as a place of economical activity of Zaporozhie men and as the South outpost playing a significant role in protection of the country.

Одержано 25.05.90

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВИДАВ У 1991 р.:

Полтавський краєзнавчий музей: Сторінки історії та колекцій.

36. наук. праць / Відп. ред. Білоус Г. П.

10 арк.: 350 прим.: 3 крб.

Збірник праць науковців музею — археологів, етнографів, істориків широко ілюструє «білі плями» та багату історію однієї з найстаріших музейних установ України, вводить в обіг нові надбанні музейної збірки. Серед статей суто на археологічну тематику — унікальні матеріали архівних кримінальних справ М. Я. Рудинського, О. К. Тахтає, біографія пам'яткоохоронця К. В. Моценка, детальна розвідка про археолого-народознавчу збірку П. П. Бобровського.

100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювіл. наук. конф. — Частина друга. Археологія / За ред. Супруненко О. Б.

8 арк.: іл.: 400 прим.: 2 крб.

Збірник містить публікації дослідників Донецька, Калуги, Києва, Курська, Мінська, Москви, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, що охоплюють широке коло проблем археології Дніпровського Лівобережжя від палеоліту до українського середньовіччя, питання історії археологічних досліджень у регіоні, польової діяльності обласного музею.

Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років (1891—1991):

Бібліографічний покажчик. (Укл. Пасько Н. І., Супруненко О. Б.)

3,5 арк.: 250 прим.: 1 крб.

Подано опис 125 видань музею з рядом покажчиків та аналізом видавничої діяльності установи.

Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: Каталог виставки. (Укл. Мокляк В. О., Супруненко О. Б.)

0,8 арк.: 250 прим.: 50 коп.

Замовлення надсилати на адресу: 314020, Полтава, пл. Леніна, 2. Полтавський краєзнавчий музей. Кулатовій І. М.